

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА
ПСИХОЛОГІЇ
Кафедра логопедії та спеціальних методик**

**Дипломна робота
магістра**

**з теми: „ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГОЛОСОВИХ ЯКОСТЕЙ У
ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ”**

Виконала: студентка групи KorL1-M19z
спеціальності 016 Спеціальна освіта.
Логопедія. Спеціальна психологія
Гребенченко Поліна Володимирівна

Науковий керівник:
Мілевська О.П., канд. пед. наук,
доцент, доцент кафедри логопедії та
спеціальних методик

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГОЛОСОВИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ	8
1.1. Розвиток якостей голосу в онтогенезі мовлення.....	8
1.2. Роль голосових якостей для емоційного забезпечення мовленнєвого акту.....	16
1.3. Характеристика порушень голосових якостей у дітей.....	23
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ГОЛОСОВИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	30
2.1. Обґрунтування методики дослідження голосових якостей у дітей старшого дошкільного віку	30
2.2. Аналіз результатів дослідження якостей голосу у дітей старшого дошкільного віку	39
РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ З ФОРМУВАННЯ ГОЛОСОВИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ	47
3.1. Обґрунтування методичного забезпечення	47
3.2. Аналіз голосових функцій відповідно до вікових і мовленнєвих компетенцій.....	57
3.3. Підготовка голосових компетенцій вчителя-логопеда	63
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема порушень голосу у дітей залишається актуальною, адже голосові перевантаження, пов'язані з вихованням дитини в дитячих дошкільних закладах, участь в різноманітних вокальних і хорових колективах, які не мають досвідчених педагогів, мовленнєві порушення, які включають порушення голосових якостей (ринолалія, ринофонія, афонія, дисфонія, заїкання, дизартрія). У практиці нерідко зустрічаються діти, які мають порушення голосу, що зумовлені екологічними та соціальними проблемами.

Проблему становлення голових якостей вивчали у своїх роботах О. Винарська, В. Вільсон, О. Гвоздева, І. Коновалова, О. Лаврова, О. Лазаренко, І. Нечаєва, О. Орлова, Р. Тонкова-Ямпольська, Н. Швачкіна, О. Яровенко та інші науковці.

У логопедичній літературі проблема порушень голосу розглядається як самостійна патологія і в зв'язку з іншими мовленнєвими розладами, в структурі яких є порушення просодичного компоненту. Відсоток порушень голосу серед дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з такими видами мовленнєвої патології, як ринолалія, заїкання, дизартрія, алалія досягає 41%. Такі дослідники, як Є. Артьомова, О. Архіпова, Г. Бабіна, І. Єрмакова, М.Зеєман, М. Іпполітова, Л. Лопатіна, М. Малофєєв, О. Мастюкова, І. Панченко, О. Приходько, Т. Філічева, Н. Чевєлева, Г. Чіркїна виявили, що розвиток голосових якостей залежить не тільки від анатомічних розмірів гортані, а й фізичних характеристик голосу. Тому необхідною умовою правильного розвитку голосу у дітей є використання його в рамках вікових можливостей. Для безпечного формування способу голосоведення у дітей необхідно враховувати навіть найменші зміни голосу. Ці зміни можливо зафіксувати лише за допомогою спеціальних методів дослідження, які логопед не має у власному обладнанні.

У науково-методичній літературі діагностика голосових якостей висвітлена у роботах О. Алмазової, В. Вільсона, Т. Ковпак, Л. Копачевські, В. Філімонової та інших науковців. Окремі питання діагностики було висвітлено у роботах Д. Вільсона, О. Ромась, М. Коновалова, Е. Малютіна, Л. Неймана, Р. Тонкова-Ямпольської. У напрацюваннях О. Орлової, Т. Лаврової, О. Лазаренко, І. Філімонової продемонстровано способи відновлення і корекції голосових якостей.

Голос має важливе значення в розвитку дитини, формуванні його як особистості, в спілкуванні з однолітками і дорослими. Мовленнєва компетенція дітей визнана однією з провідних базових характеристик особистості, що формується в процесі її розвитку. Дане поняття включає в себе вміння адекватно й доречно використовувати мовлення у конкретних ситуаціях спілкування, використовуючи задля цього як мовленнєві (інтонація), так і немовленнєві (міміка, пантоміміка) засоби виразності мовлення. Мовленнєвий розвиток дитини зумовлений формуванням мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, комунікативної компетенцій, що забезпечують її повноцінне спілкування в суспільстві.

Культура мовлення та мовленнєва компетенція забезпечує гідне та впевнене використання особистості власних мовленнєвих вмінь та навичок. Культура мовлення включає грамотність висловлювання, простоту і зрозумілість викладу, виразність, яка досягається вмінням дібрати потрібні слова та синтаксичні конструкції та активним використанням основних компонентів виразності усного мовлення – голосових якостей (тон голосу, динаміки звучання голосу, темп, паузи, наголоси, інтонації), дикція та правильна вимова слів.

Сприймання зверненого мовлення значною мірою залежить від його емоційної виразності, яка забезпечується голосовими якостями (сила, висота, інтонація, словесний та логічний наголос). Дитина з типовим розвитком мовлення легко вступає в спілкування з оточуючими, може зрозуміло висловлювати свої думки, бажання, задавати питання, домовитися з

однолітками про спільну діяльність. Щодо дітей з ПМР при невиразному мовленні, вони мають певні труднощі у взаєминах, що виражається в розвитку особистості. Порушення голосових якостей у дітей залежить від їх фізичного та емоційного стану, а також від функцій голосових зв'язок та координації дихального апарату з рото-носоглотковим резонатором. При порушенні голосових якостей у дітей можуть виникати труднощі у комунікації, психологічні особливості, попередити які можна завдяки своєчасній логопедичній діагностиці. Логопедичне обстеження має містити відповідний до віку та можливостям дитини методично-дидактичний матеріал.

Лінгвісти відмічають зв'язок між інтонацією і смислом речення та розглядають її як один із найважливіших факторів комунікації. Було встановлено залежність між станом сформованості мимічної моторики та інтонаційною виразністю мовлення. Навіть дітям із функціональною дислалією та тахілалією, які не мають виражених порушень артикуляційної моторики, важко передати інтонацією такі емоції, як здивування чи радість.

У дітей з ПМР стан голосових якостей у складі інших порушень мовлення проявляється при рилолалії такими характеристиками, як гугнявлять, слабкий, глухий і монотонний тембр; при дизартрії – тихий, погано модульований, іноді з носовим відтінком, глухий, хриплий і виснажуваний голос, мовлення монотонне та емоційно збіднене; при дисфонії – порушення висоти, сили, тембру голосу різного ступеня вираженості. Зокрема при дислалії голос слабкий і тихий, що обумовлюється типом темпераменту, індивідуальними психологічними особливостями, зокрема сором'язливістю та невпевненістю у власних силах. Анатомо-фізіологічні порушення, порушення іннервації мовленнєвого апарату із недостатньою сформованістю мимічної моторики, призводять до утруднень вираження інтонаційно-просодичних компонентів, що робить мовлення монотонним та безбарвним.

Програмні вимоги щодо стану сформованості голосових якостей висуваються до дітей з типовим розвитком мовлення, так і до дітей з ТПМ старшого дошкільного віку. Освітні програми закладів дошкільної освіти висувають певні вимоги до голосових якостей дітей: правильне виживання наголосів в словах, свідоме використання вираження мовленнєвих засобів для передачі емоцій, регулювання сили голосу відповідно до ситуації, володіння оптимальним темпом мовлення. Ю. Рібцун у свої програмі наголошує на такі голосові вміння: говорити на видиху чітко, виразно, в нормальному темпі та ритмі, дотримуючись правильного наголосу в словах і пауз у мовленнєвому потоці, використовуючи відповідну інтонацію. За програмою Л. Трофименко, дітям потрібно оволодівати різною силою голосу, різним темпом мовлення, його інтонаційним багатством (інтонація запитання, здивування, радості, суму); удосконалювати дикцію, розвивати голосовий апарат, фонематичне сприймання, інтонаційну виразність мовлення [35; 36; 43].

Мета дослідження: розроблення методичного забезпечення для формування голосових якостей.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми голосових якостей у дітей із нормотиповим розвитком і порушеннями мовленнєвого розвитку.
2. Охарактеризувати сучасні методики для дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку.
3. Дослідження стану сформованості та особливостей голосових якостей у дошкільників.
4. Розроблення і апробація методичного забезпечення для формування голосових якостей у дошкільників.

Об'єкт дослідження: корекція голосових якостей.

Предмет: методичне забезпечення для формування голосових якостей у старших дошкільників.

Методи дослідження: теоретичний аналіз науково-методичної літератури, вивчення педагогічного досвіду, педагогічний та формувальний експеримент, кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Методологічною базою стали теоретичні положення про розвиток та становлення голосових якостей О. Винарська, В. Вільсон, О. Гвоздєва, І. Коновалова, О. Лаврова, О. Лазаренко, І. Нечаєва, О. Орлова, Р. Тонкова-Ямпольська, Н. Швачкіна, О. Яровенко), сучасні погляди щодо діагностики голосових якостей у дітей (О. Ромась, Т. Ковпак, М. Коновалова, Л. Копачевські, О. Лаврова, О. Лазаренко, Е. Малютіна, Л. Нейман, О. Орлова, Р. Тонкова-Ямпольська, І. Філімонова).

Елементи наукової новизни одержаних результатів дослідження полягає у тому, що обґрунтовано значення підготовки голосових компетенцій вчителя-логопеда; розроблено критерії, показники та рівні сформованості голосових якостей дітей із нормотиповим розвитком і порушеннями мовленнєвого розвитку; обґрунтовано методику дослідження голосових якостей у дітей старшого дошкільного віку; досліджено роль голосових якостей для емоційного забезпечення мовленнєвого акту; розроблено комплекси фонаційний вправ для дітей старшого дошкільного віку.

Практичне значення полягає у використанні методики розвитку голосових якостей для дітей старшого дошкільного віку вчителями-логопедами, педагогами, асистентами вчителів, студентами.

Експериментальна база дослідження. Кам'янець-Подільська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 12 ім. Л.Дмитерка Хмельницької області. НВК-академічний ліцей №15 у м. Кам'янське Дніпропетровської області.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження відображені в одній публікації.

Структура роботи включає: зміст, вступ, три розділи та висновки, додатки та список використаних джерел (50), 2 таблиці, 2 рисунка.

Основний зміст дослідження викладено на 3 - 73 сторінках.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження ми сформували такі висновки та узагальнення:

1. Як відомо, першою голосовою реакцією дитини є крик, який в свою чергу має силу, висоту, інтонацію, тембр. Протягом зростання дитина проходить певні стадії становлення голосу, що зумовлюються анатомічно-функціональними особливостями гортані. Тому завдяки сензитивним періодам становлення голосу є можливість впливати на розвиток голосових характеристик дитини, таких як сила, висота, інтонація, мелодика та тембр голосу.

2. Порушення голосу може проявлятися не тільки як самостійне порушення (фонастенії, ринофонії, афонії), так і на рівні інших мовленнєвих порушень (ринолалія, дизартрія, заїкання, алалія), які характеризуються групою спільних ознак та супутніми порушеннями у вигляді вербального та невербального мовлення, психологічного стану, вегетативної нервової системи, особистісної сфери, поведінки. Прослідкований зв'язок між стресовими ситуаціями та реалізацією голосових характеристик, які зумовлені особистісними переживаннями, комплексами та соціальними факторами, у дітей спостерігаються порушення фонаційних характеристик.

3. Охарактеризовуючи та аналізуючи сучасні методики для виявлення стану сформованості голосових якостей ми виявили певні неточності щодо їх активного використання. Більша частина з розглянутих способів дослідження голосових якостей потребує технічного обладнання, а використовувати їх в межах логопедичного кабінету неможливо. Логопедична діагностика фонаційних вмінь потребує великої кількості відповідного різного інструкційно-методичного та дидактичного забезпечення. Запропонований нами комплекс діагностичних завдань для старших дошкільників розроблений з врахуванням проаналізованих розглянутих методик, наповнений відповідним інструкційно-методичним та

дидактичним матеріалом, що може використовуватись з дітьми з порушеннями мовленнєвого розвитку, так і з нормотиповим розвитком. Діагностичні завдання спрямовані на перевірку як фактичних фонаційних умінь, так і психологічних характеристик – здатності сприймати та розрізняти основні голосові якості.

4. Завдяки проведеному дослідженню стану сформованості голосових характеристик (сили, висоти, інтонації, мелодики, тембру, тривалості фонації) у дітей старшого дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку та нормотиповим розвитком мовлення надало змогу виявити, які труднощі, особливості та характер виконання, а саме найскладніші способи використання голосових якостей (здатністю до переключень голосу, його висоти та сили, а також голосових модуляцій), їх регуляції. Крім того, прослідкувати та порівняти результати дослідження стану голосових якостей з дошкільниками старшого віку з порушеннями мовленнєвого розвитку та нормотиповим розвитком мовлення. Тобто дане обстеження дає змогу виявити та попередити актуальні недоліки і труднощі голосових якостей у мовленні у всіх категорій старших дошкільників.

5. Для формування голосових якостей у старших дошкільників з порушеннями мовлення ми розробили методичне їх забезпечення, що у свою структуру включає два етапи: підготовчий та основний. Головну роль у підготовчому етапі має реалізація підготовчо-ознайомчої роботи з дітьми та створення мотиваційної основи для розвитку фонаційних вмінь дошкільників у вигляді бесід, презентацій, перегляду відео, театралізації, цікавої наочності. А також ми розробили комплекси вправ для розвитку голосових характеристик дошкільників з урахуванням їх фонаційних, мовленнєвих та вікових можливостей.

6. Однією з умов формування та розвитку фонаційних вмінь дітей є забезпечення еталонного зразка для наслідування. Саме на фахівцеві лежить відповідальність за його правильне надання. Тому для педагога висувуються високі вимоги щодо його стану фонаційних вмінь, для цього ми пропонуємо

вчителям-логопедам анкети самодіагностики стану власних голосових якостей. Та відповідно для них ми розробили ряд рекомендацій, які допоможуть фахівцеві підтримувати та розвивати фонаційні вміння.

Щоб будувати корекційно-розвиткову роботу з дітьми було виявлено, що необхідною умовою для її забезпечення є підготовці фахівців, а саме вчителів-логопедів, вихователів, корекційних педагогів. Така підготовка була орієнтована на виявлення у педагогів рівня фонаційних вмінь та створення рекомендацій щодо використання голосу у власній мовленнєво-голосовій професії.

Таким чином, вчасна діагностика, кваліфіковані фахівці, диференційна методика виявлення стану сформованості голосових якостей, достатня кількість дидактичного матеріалу – у сукупності має позитивний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмазова Е. С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей под общ. ред. Г. В. Чиркиной. М.: Айрис-пресс, 2005. – 195 с.
2. Алмазова Е.С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей. М.: Просвещение, 1973. – 150 с.
3. Аникеева З.И. Современные методы диагностики и комплексного лечения заболеваний респираторного тракта у профессионалов голоса в амбулаторных условиях: монография. под ред. Л.Б. Рудина. Москва: «Граница», 2011.–416 с.
4. Артемов В.А. Психология речевой интонации. Интонация и просодия. М., 1976.–Ч. 1. – 75 с.
5. Архипова Е.Ф. Логопедическая работа с детьми раннего возраста. М.: АСТ: Астрель 2006.– 222 с.
6. Бельтюков В. И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии). М.: НИИ дефектологии АПН СССР, 1977. – 176 с.
7. Белякова Л.И. , Дьякова Е.А. Заикание. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Логопедия» – М.: В. Секачев, 1998. –304 с.
8. Василенко Ю.С. Голос. Фониатрические аспекты. – Москва: Дипак, 2013. - 394 с.
9. Вильсон Д.К. Нарушения голоса у детей: Пер. с англ..Д.К. Вильсон – М.: Медицина, 1990. – 448 с.
10. Винарская Е. Н. Дизартрия. М: АСТ: Астрель, Хранитель, 2006. – 141 с.
11. Витт Н. В. Личностно-ситуационная опосредованность выражения и распознавания эмоций в речи. Вопросы психологии. 1991. № 1. С. 95–107
12. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. М.: АПН РСФСР, 1961. – 471 с.

13. Дмитриев Л.Б., Телелева Л.М., Таптапова С.Л., Ермакова И.И. Фониатрия и фонопедия. М.: Медицина, 1990. – 272 с.
14. Ермакова И.И. Коррекция речи и голоса у детей.– М.: Просвещение, 1996, – 141 с.
15. Зарицкий Л. А., Тринос В. А., Тринос Л. А. Практическая фониатрия. К.: Вища школа, 1984. – 168 с.
16. Калягин В.А., Овчинникова Т.С. Логопсихология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2006. – 320 с.
17. Лаврова Є.В. Логопедия. Основы фонопедии. М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 144 с.
18. Лазаренко О.И. Диагностика и коррекция выразительности речи детей. М.: ТЦ Сфера, 2009. – 64 с.
19. Левидов И.И. Вокальное воспитание детей. Л.: ДХВД, 1996. – 72 с.
20. Логопедия. Под редакцией профессора Л.С. Волковой. М., «Просвещение», 1989.
21. Логопедія. Підручник. За ред. М.К.Шеремет. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 376 с.
22. Логопсихология: учебно-методическое пособие, авт.-сост. С.В. Лауткина. Витебск: Издательство УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2007. – 173 с.
23. Логопсихологія : навч. посіб. С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак, за ред.: М. К. Шеремет. – 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2012. –293 с.
24. Лопатина Л.В., Позднякова Л.А Логопедическая работа по развитию интонационной выразительности речи дошкольников. Учебное пособие. СПб.: НОУ «Союз», 2006. – 151 с.
25. Лопатина Л.В., Позднякова Л.А. Нарушения интонационного оформления высказывания дошкольниками со стертой дизартрией. Логопедия. 2004. № 1. С. 53–60.
26. Миронова, С.А. Речь взрослого как средство развития детей с общим недоразвитием речи. Дефектология. 1986. №4. с. 64-68.

27. Михайлова Е. А. О роли и специфике невербальных средств в процессе коммуникации заикающихся. *Логопед в дет. саду.* 2005. № 2. С. 25-30.
28. Нейман Л.В. *Анатомия, физиология и патология органов слуха и речи.* М.: Просвещение, 1970. –184 с.
29. Носенко Э. Л. *Эмоциональное состояние и речь.* К. : Высшая школа, 1981. – 195 с.
30. Орлова О.С. *Нарушения голоса у детей: учеб.-метод. пособие.* М., 2005, – 126 с.
31. Орлова О.С., Василенко Ю.С., Иванченко Г.Ф., Селиверстов В.И. *Коррекционно фонопедическая работа у больных спастической дисфонией: Методические рекомендации.* М., 1992. – 21 с.
32. Орлова О.С., Эстрова П.А., Калмыкова А.С. Особенности развития детского голоса в онтогенезе. [Электронный ресурс] – 2013 – Режим доступа до ресурсу: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/480/1/speo-2013-04-12.pdf>
33. Пінчук Ю. В. Система професійної компетентності вчителя-логопеда : арэф. дис. канд. пед. наук : 13.00.03 / Юлія Володимирівна Пінчук. – К., 2005. – 22 с
34. Пінчук, Ю. В. Комунікативні якості культури мовлення вчителя-логопеда. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: зб. наук. праць.* – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 26. – С. 178-183.
35. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» 2 частина [Електронний ресурс] – 2014 – Режим доступу до ресурсу: http://old.mon.gov.ua/img/zstored/files/Програма%20розвитку%20дитини%20дошкільного%20віку_Я%20у%20Світі_нова%20редакція_частина%202.pdf
36. Рібцун Ю. В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення [Електронний ресурс] – 2012 – Режим доступу до ресурсу:

<http://busk.irc.org.ua/news/10-33-48-06-03-2020/>

37. Ромась О.Ю. Алгоритм обстеження хворих з порушення голосу. К., Логопедія, № 1. 2011. – С.63-67.
38. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2 т. – М.: Педагогика. – Т. 2. – 1989. – 328 с.
39. Сидоренко, А. С. Основные направления в исследовании сущности и объема категории эмотивности. Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. А. Гуманитарные науки. 2013. № 10. С. 91-97.
40. Степанова Ю.Е. Современная диагностика нарушений голоса у детей. Вестник оториноларингологии. 2000. № 3. С. 47-49.
41. Субботовская Е.Б. Гигиена речевого голоса. Л.: М-во культуры РСФСР, 1974. – 24 с.
42. Томіч Л.М. Професійна компетентність логопедів як умова здійснення науково-обґрунтованої логопедичної роботи. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 14(225). Ч. II. С. 46-51.
43. Трофименко Л.І. корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення [Електронний ресурс] – 2012 – Режим доступу до ресурсу: <http://oipopp.ed-sp.net/?q=node/11392>
44. Тугова Н.А. Развитие выразительной речи у детей с речевыми нарушениями. Дефектология. 1995. № 2. С. 53-57.
45. Филичева Т. Б., Чевелева Н. А., Чиркина Г. В. Основы логопедии: Учеб.пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Педагогика и психология (дошк.)». М.: Просвещение, 1989.–223 с.
46. Чистович Л.А., Кожевникова В.А. Речь, артикуляция и восприятие. М.: Наука, 1965.– 241 с.
47. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Волгоград : ВГПИ, 1983. – 94с.
48. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1987. – 190с.

49. Шмелев, Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Издание 2-ое, стереотипное. – Москва: УРСС, 2003. – 244 с.

50. Motley M. T. Camdem C. T. Nonlinguistic Influence on Lexical Selection: Evidence from Double Entendres. Communication Monographs. – V. 5 – № 2, June. – P.124–135.